

PSEUDOMOKSLINĖ INFORMACIJA: PLITIMO PRIEŽASTYS IR GAJUMO PRIELAIIDOS

Valdas Pruskus

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Humanitarinis institutas, Filosofijos ir politologijos katedra,
Saulėtekio al. 11, LT-10223, Vilnius-40, Lietuva. El. paštas: politologija@vv.vtu.lt

Straipsnyje aptariamas pseudomokslinės informacijos fenomenas, kuris suprantamas kaip pastanga patenkinti visuomenėje egzistuojantį poreikį greitai gauti paprastą atsakymą į nepaprastą klausimą. Aptariamos pseudomokslinės informacijos atsiradimo ir plitimo priežastys. Analizuojamos gnoseloginės, psichologinės ir sociologinės pseudomokslinės informacijos gajumo prielaidos. Parodoma, kad pseudomokslinės informacijos „gyvenimą“ šalia oficialios patikrintos mokslinės informacijos ir visų sluoksnių bei socialinių grupių didesnę ar mažesnę poveikimą iš dalies lemia šio fenomeno savotiškas dvilypumas, kuriame keistu būdu sugyvena priešingi dalykai – tiesa (moksliškai patikrinti teiginiai) bei spėlionės, grindžiamos nuojauta ir moksliškai nepatikrintais faktais. Kita vertus, ji palaiko ir mūsų nuolatinis troškulys papildomos bei vis naujesnės, nors ir ne visai patikimos informacijos, siekiant kuo geriau ir visapusiškiau pažinti mus supantį pasaulį ir jo reiškinius. Tenkindama šį poreikį pseudomokslinė informacija kartu skatina mokslo tyrėjus siekti moksliškai pagrįstų atsakymų ir pateikti juos visuomenei atvira, suprantama ir prieinama forma.

Reikšminiai žodžiai: mokslas, pseudomokslas, pseudomokslinė informacija, informacijos socialinės funkcijos, grupės homogeniškumas.

Įvadas

Visais laikais šalia mokslo egzistavo pseudomokslas. Jam atstovavo žmonės, kurie savais būdais (nepatikrintais ir nepažintais mokslo) stengėsi paaiškinti reiškinius, kurių mokslas negalėjo paaiškinti pagal esamą savo išsivystymo lygį ir patenkinti visuomenės smalsumo. Neretai tie aiškinimai buvo gana įtikinami, todėl pelnydavo didelį visuomenės dėmesį, o jų atstovai išstumdavo mokslininkus iš pripažinimo erdvės, užimdavo jų vietą ir bent kuriam laikui tapdavo žvaigždėmis. Jie konsultuodavo valdovus, sprendavo mokslo likimą (prisiminkime Stalino laikus, požiūrį į genetiką). Nors mūsų laikais mokslo pažanga akivaizdi, jo autoritetas visuomenėje didelis, tačiau lygia greta klesti ir pseudomokslas. Jis kelia

nemažą visuomenės susidomėjimą. Prisiminkime astrologijos, parapsichologijos pranašų skelbiamas idėjas, kurios nėra pagrįstos moksliniais tyrimais ir t. t., tačiau susilaukia visuomenės dėmesio. Pseudomokslo industrija klesti. Kuriami vis nauji parapsichologijos centrai Lietuvoje.

Šis fenomenas yra atkreipęs į save įvairių mokslų atstovų dėmesį. Kiekviena mokslinė disciplina savaip apibūdina ir analizuoja pseudomoklą. Todėl beveik neįmanoma vienu universaliu apibrėžimu paaiškinti šio fenomeno. Jį galima interpretuoti keliais aspektais – psichologiniu, filosofiniu, kultūrologiniu, antropologiniu, politiniu ir sociologiniu. Tiesa, toks monodisciplininis tyrimas iš pirmo žvilgsnio gali

atrodyti kaip gerokai supaprastinantis tyrimo objektą (pseudomokslą), kurio suvokimas negalimas be socialinės psichologijos, antropologijos, kultūros ir politikos konteksto. Kita vertus, toks požiūris leidžia sukoncentruoti dėmesį į patį pseudomokslo fenomeną – aiškintis jo kilmės priežastis, socialines funkcijas, gyvavimo ir gajumo ypatumus.

Sociologinis požiūris į pseudomokslą ir jo raiškos produktus turi savo istoriją. Jų pradininkais laikytini amerikiečių socialiniai psichologai Allportas ir G. W. Postmanas, XX a. viduryje paskelbę *Gandų psichologiją*, kur bandė nusakyti pseudomokslinių prasimanymų įtaką visuomenės sąmonei ir jų bendriausias socialines funkcijas. Aštuntajame dešimtmetyje tyrėjai itin daug dėmesio skyrė pseudomokslinės žiniijos plitimo aplinkybėms ir veiksniams įvairiose socialinio gyvenimo srityse, taip pat jų socialinei kontrolei. Šia tema pasirodė nemažai svarių monografijų ir straipsnių, kurie buvo skelbiami žymiausiuose Amerikos mokslo žurnaluose (Anthony 1973a: 6).

Mokslo ir pseudomokslo santykio problematika ir ypač jo socialinis vaidmuo visuomenėje susilaukė ir Europos sociologų dėmesio. Čia itin domimasi pseudomokslinės informacijos paplitimu bei jos funkcionavimo ypatumais įvairiose socialinėse ir etnografinėse grupėse.

Nors pseudomokslo sąvoką vartoja visi tyrėjai, tačiau jos turinys nėra vienareikšmiai suprantamas ir aiškinamas. Todėl, norint susidaryti aiškesnį vaizdą, derėtų pasiaiškinti, kaip šią sąvoką suvokia ir aiškina įvairūs tyrėjai.

Pseudomokslo sąvokos apibrėžimo problema. Socialinės filosofijos atstovai pseudomokslą ir jos siūlomus produktus suvokia kaip „prekę“, neturinčias gamintojo ženklą ir pagamintas nesilaikant tam tikrų visuotinai priimtų mokslinių taisyklių bei reikalavimų, todėl esančias neteiktinomis, nors masinei sąmonei atrodančiomis gana patraukliai. Tą patrauklumą lemia tai, kad pseudomokslinė žiniija tenkina visuomenėje egzistuojančią nepatenkintą poreikį *gauti čia ir dabar* greitą atsakymą į klausimus, kurie labiausiai jai rūpi. O tie klausimai nėra paprasti ir nėra

į juos patikimų atsakymų. Achiezerio žodžiais tariant, „gauti tokią informaciją, kuri leistų išsaviinti inovacijas, pastoviai reprodukuoti pasaulio vaizdą taip, kad galėtų jame veikti“ (Achiezer 1991: 339).

Kitoki šio fenomeno supratimą pateikia T. Shibutani, kuris pseudomokslo žiniijos funkcionavimą sieja su efektyvios komunikacijos vystymusi ir pirmiausia su viena iš jos rūšių – neformaliąja komunikacija. Pasak jo, pseudomokslinė informacija – tai „patikimesnių žinių“ apie esamus pagrįstus mokslinius teiginius papildymas neformaliais kanalais gauta informacija, kuri įgyta netradiciniais būdais, neprobuotais ir visuotinai nepripažintais. Tokios žiniijos gavimas neretai siejamas su ypatingais asmens gebėjimais ir savybėmis.

Apibūdindamas sociologinį aspektą labiau pseudomokslo fenomeną akcentuoja N. Smelseris. Pseudomokslinės informacijos gyvavimą jis sieja su kolektyviniu minios elgesiu, stichišku ir neorganizuotu. Šiuo atveju pseudomoksliniai aiškinimai ir pranašystės, pasižyminčios neįprastumu, originaliu ir paprastu sudėtingų dalykų aiškinimu, tampa populiariausiu komunikacijos būdu. Pseudomokslo paskirtis – suteikti reikšmę situacijai, kurios žmonės nesupranta, ir padėti jiems pasirengti veiksmui (Smelser 1994: 606). Taip ši informacija tampa terpe, padedančia žmogui gyventi ir išgyventi.

Taigi, kaip matome apibrėždami pseudomokslinę žiniją, tyrėjai pabrėžia skirtingus momentus, kurie atspindi jų, kaip tam tikrų mokslo disciplinų atstovų, užimamas pozicijas. Nepaisant to, sutariama dėl vieno – pseudomokslas ir jo platinama informacija yra realybė. Pateikdami savus pasaulio reiškinių aiškinimus, pseudomokslininkai įgyja savų rėmėjų. Pseudomokslinė žiniija egzistuoja šalia mokslinės ir netgi susilaukia visuomenės palaikymo (pseudomokslas visais laikais gyvavo šalia mokslo ir savaip su juo sugyveno). Jei fenomenas egzistuoja ir nenyksta, nepaisant rodomų pastangų, vadinasi, egzistuoja tam tikri veiksniai, ne tik skatinantys, bet ir palaikantys pseudomokslo buvimą visuomenėje. Kita vertus, jis reikalingas,

nes atlieka tam tikras socialines funkcijas, kurios laiduoja jo gyvybingumą.

Šio straipsnio **tikslas** – nustatyti pseudomokslinės informacijos atsiradimo ir plitimo priežastis, jos socialines funkcijas ir nusakyti šio fenomeno gajumo prielaidas.

Tam tikslui pasiekti keliama **uždaviniai**:

1. Pabandyti nustatyti pseudomokslo atsiradimo ir gyvavimo priežastis.
2. Nustatyti pseudomokslo socialines funkcijas.
3. Įvardyti pseudomokslinės informacijos gajumo prielaidas.

Tyrimo objektas – pseudomokslo raiška ir funkcionavimas visuomenėje.

Tyrimo metodas – mokslinės literatūros ir šaltinių kritinė analizė, autoriaus įžvalgos.

Pseudomokslinės informacijos plitimo priežastys

Pseudomokslinės informacijos atsiradimą ir plitimą galima nagrinėti įvairiais požiūriais. Bene plačiausiai paplitę – sociologinis ir psichologinis.

Sociologai paprastai pagrindinį dėmesį kreipia į pseudomokslinės informacijos teikimo vaidmenį didelėms ir mažoms socialinėms grupėms, jų elgesiui įvairių krizių bei transformacijų laikotarpiu. Būtent individų ir įvairių socialinių grupių laikysena gandų atžvilgiu pirmiausia ir domina sociologus.

Tuo tarpu psichologams svarbiausia – kokią vietą pseudomokslinė informacija užima tenkinant individualius žmonių poreikius. Abu šie požiūriai greičiau vienas kitą papildo nei skiria, kadangi nagrinėja pseudomokslinės informacijos atsiradimo mechanizmus socialinėse organizacijose tiek individo, tiek grupės lygmeniu.

Mus domina sociologinis požiūris į pseudomokslinę informaciją. Žinoma, kad tarp sociologų nėra bendro požiūrio į pseudomokslinės informacijos kilmą.

Amerikiečių sociologas T. Shibutani laikosi požiūrio, kad pseudomokslo atsiradimo prie-

žastis – gausėjimas ekologinių, ekonominių, socialinių bei kitokių grėsmių, tykančių pavienio individo ir visuomenės. Kadangi informacijos apie tas grėsmes trūksta ir ji nėra išsami, neretai gana prieštaringa, tai natūralu, kad kyla noras sužinoti apie tai vis daugiau ir iš įvairių šaltinių. Kitaip tariant, susidaryti visapusiškesnį vaizdą. Būtent tai, T. Shibutani teigimu, kaip tik ir sudaro palankią terpę įvairioms pseudomokslinėms spėlionėms bei nepagrįstiems aiškinimams ir gandams plisti (Shibutani 1966).

Kita vertus, masinės informacijos priemonės sunkiai įsivaizduojamos be neįprastų, vaizduotę jaudinančių dalykų ir teiginių, kurie yra neatsiejama tos informacijos dalis. Juk pilietis nori žinoti vis daugiau. Tenkindamos šį poreikį žiniasklaidos priemonės nuolat varžosi tarpusavyje, pateikdamos vis naujas visuomenei rūpimo įvykio, reiškinio aiškinimo versijas ir tuo skatindamos įvairių spėlionių bei aiškinimų suintensyvėjimą. Žiniasklaidos priemonių monopolizavimas valstybės ar kelių privačių monopolistų rankose sudaro galimybę per tokios „informacijos“ teikimą daryti kryptingą poveikį žmonių sąmonei.

Taigi pseudomokslinė informacija, viena vertus, tampa savotiška priemone, padedanti individui ir visuomenei psichologiškai pasirengti galimiems grėsmingiems pokyčiams, kita vertus, suinteresuotoms grupėms darosi lengviau kontroliuoti tuos pokyčius, formuojant visuomenėje atitinkamas nuostatas ir požiūrius.

Pseudomokslo objektu paprastai tampa svarbūs, bet nevienareikšmiai aiškinami reiškiniai, įvykiai, kurių baigtis dar nėra visiškai aiški. Jei reiškinys yra nereikšmingas, aiškus, tai vargu ar jis taps pseudomokslo interesų objektu.

Panašios nuomonės laikosi ir N. K. U. Nkpas (1977: 332) ir D. Handelmanas (1999: 117). Jie pastebi, kad visuomenei sparčiai vystantis kai kurie atsiradę nauji reiškiniai ir įvykiai negali būti paaiškinti, remiantis žinomomis koncepcijomis ir įprastinėmis priemonėmis. Kai taip atsitinka, žmonės būna priversti ieškoti naujų reiškinų ir įvykių paaiškinimų, kurie patenkintų žmogiškąjį smalsumą. Ne visada tai pavyks-

ta padaryti laiku dėl įvairių objektyvių ir subjektyvių priežasčių. Taigi nenuostabu, kad šią terpę visuomenės informaciniame lauke greitai užpildo neformali, nepatikrinta, bet daugelio akyse paklausi pseudomokslinė informacija, pasižyminti dideliu skvabumu ir patrauklumu, nes aiškina tai, ko negali paaiškinti oficialūs šaltiniai.

Reikia pripažinti, kad pseudomokslinės informacijos buvimas ir sklaida iš dalies palengvina individo adaptacijos procesą naujomis pasikeitusiomis sąlygomis. Be to, skatina kitaip pažvelgti į reiškinį, o tai leidžia jį geriau suprasti ir tinkamai įvertinti, kartais net pakužda konkrečios problemos sprendimo būdą. Nenuostabu, kad daugiausia pseudomokslinių teorijų bei spėlionių kyla ir turi didžiausią poveikį individo ir konkrečių socialinių grupių elgesiui būtent įvairių krizių metu ir socialinių transformacijų laikotarpiu (Nkpa 1977: 331).

Taigi pseudomokslo tyrėjai akcentuoja skirtingas šio fenomeno kilimo ir sklaidos priežastis.

Galima būtų išskirti kelias pagrindines pseudomokslinės informacijos atsiradimo priežasčių grupes:

- Informacijos kokia nors tema trūkumas.
- Informacijos trūkumas kokia nors konkrečiam individui reikšminga tema.
- Spartus naujovių plitimas.
- Individo „nerimastingumas“.
- Tikėjimas pseudomokslo būtinumu ir teisingumu.

Informacijos trūkumas kokia nors tema

Dauguma pseudomokslinės informacijos tyrinėtojų (G. W. Allportas, L. Postmannas ir kt.) sutinka, kad svarbiausiu veiksniu, skatinančiu individą domėtis pseudomoksline informacija, yra žinių trūkumas dominančia tema. Tokiu atveju jis ieškos pats ir perduos kitiems pseudomokslinę, t. y. nepatvirtintą informaciją. Tad kyla klausimas – kas trukdo individui gauti

visą informaciją? Ieškant atsakymo į šį klausimą, mūsų žvilgsnis neišvengiamai krypta į platesnius ir gilesnes šį fenomeną maitinančius ir palaikančius šaltinius.

Pirma. *Mokslo atstovų nesugebėjimas pateikti visuomenei rūpimų reiškinų moksliskai argumentuoto aiškinimo.* Tai vienas iš svarbiausių veiksnių, skatinančių pseudomokslinių aiškinimų atsiradimą. Jeigu oficialioji organizuota informacija nebepatenkina visuomenės, tai užpildydama susidariusią spragą žaibiškai ima sklisti stichiškoji. Žmonės savaip stengiasi pašalinti susidariusią įtampą, nustatyti kilusių negerovių priežastis ir prognozuoti ateities perspektyvas. Taip gimsta spėlionės, gandai – vienų kitiems perduodama nepatikrinta, todėl nepatikima informacija apie kokį nors faktą ar reiškinį.

Antra. *Žurnalistų tyčinis ar netyčinis (dėl kompetencijos stokos) mokslinės informacijos iškraipymas.* Tyčinio iškraipymo priežastys gali būti įvairios – vardan laidos ar leidinio reitingų, dėl politikų papirkinėjimų, asmeninės žurnalistų simpatijos bei antipatijos ir pan. Skelbiami prasimanymai, pridengti pseudomokslinė frazeologija, neretai gali sukelti tragiškus tarpnacionalinius konfliktus. Nenuostabu, kad kuo aukštesnis žmogaus išsilavinimas, tuo labiau jis nepasitikimi masinėmis informavimo priemonėmis. Tyčinis informacijos iškraipymas savo ruožtu didina nepasitikėjimą ir pačiais žurnalistais, ir jų atliekamu darbu. Tiesa, lygia greta gali būti ir netyčinis, nesąmoningas mokslinių tiesų iškraipymas dėl kompetencijos stokos kalbant apie dalykus, kurie moksliniu požiūriu yra aiškūs ir pagrindžiami.

Trečia. *Siekimas savo tikslų, panaudojant įvairias priemones, tarp jų ir abejotinę informaciją.* Šią pseudomokslinės informacijos atsiradimo priežastį įvardija daugelis autorių (G. W. Allport, R. L. Rosnow, T. Shibusani ir kt.). Pikti ketinimai įvardijami kaip noras socialiai ir psichologiškai sunaikinti asmenį, kuriam pavydima; siekis turėti naudos arba tiesiog noras pakelti savo prestižą, juk daug žinantis asmuo vertinamas, gerbiamas, įdomus

aplinkiniams „Tikslas pateisina priemones“ – toks požiūris yra būdingesnis inteligentijai (Nęcka 2003: 211).

Informacijos trūkumas konkrečiam individui reikšminga tema

Informacija visada aktuali, todėl ir patraukli. Neaktuali informacija individui tiesiog neegzistuoja. Tačiau kiekvienas konkretus individas turi savų problemų, kurias sprendamas ieško informacijos jį dominančia tema. Jos neradamas ar gaudamas per mažai, ieško kitų šaltinių, nes ši tema jam labai rūpi ir atrodo reikšminga. Taip susidaro teminės informacijos paklausos erdvė, kurią reikia užpildyti. Ją ir užpildo pseudomokslinė informacija, kuri dažnai cirkuliuoja pakankamai ribotose auditorijose, nepaliesdama platesnių visuomenės sluoksnių. Iš esmės ji tenkina informacijos stygių individą dominančia konkrečia tema. Tokios informacijos gyvybingumas tiesiogiai priklauso nuo temos aktualumo individui ir informacijos apie ją trūkumo. Kitaip tariant, pseudomokslinės informacijos paplitimas priklauso nuo temos aktualumo auditorijai bei mokslškai pagrįstos ir prieinamos informacijos trūkumo ar neapibrėžtumo šia tema.

Tačiau pakartotinai atlikti eksperimentiniai tyrimai ne visada patvirtina šią priklausomybę. Nustatyta, kad ne visada temos reikšmingumas subjektui lemia jo elgesį. Kartais žmonės linkę priimti pseudomokslinę informaciją ir ją skleisti, siekdami pasirodyti daugiau žinantys, kompetentingi, mėgindami paguosti ar įbauginti žmones. Kartais būna ir keistų motyvų: pats sugalvoju „teoriją“ ir skleidžiu dėl „juoko“. Tačiau ir tokia teorija „dėl juoko“ yra aktuali ne tik jos skleidėjui. Ją skleidžiant, nesąmoningai tikimasi, jog ši informacija atras savų rėmėjų. Taigi ji vis tiek kam nors bus aktuali.

Panašia logika vadovaujasi ir į masinę skaitytoją orientuoti leidiniai, siekdami sudominti skaitytoją pačiomis keisčiausiomis mokslinėmis teorijomis bei spėlionėmis.

Spartus naujovių plitimas

Spartus naujovių plitimas sietinas su mokslo ir technikos laimėjimais ir jų diegimu praktikoje. Viena vertus, naujų technologijų galimybės ir jų pritaikymo sėkmingumas kelia visuotinį susižavėjimą, nes leidžia pakeisti neefektyvias gamybos ir valdymo formas, skatindamos stabilų ekonominį augimą, o kartu ir visuomenės narių gerovę. Kita vertus, užgriuvęs naujovių srautas, apimantis visas gyvenimo bei veiklos sritis, nėra visiems vienodai suprantamas ir priimtinas.

Akivaizdu, kad egzistuoja visuomenės dalis, kuri dėl įvairių priežasčių (išsilavinimo, amžiaus) nėra pasirengusi ir pajėgi suvokti bei deramai priimti naujovių. Jai reikalingas tam tikras tų naujovių pateikimas. Naujovės jiems kelia smalsumą, nes tai atrodo sunkiai tikėtina, bet kartu ir nerimą, kadangi sunkiai suderinama su jų ligšioliniais įprastais įsivaizdavimais. Darosi nejauku suvokus, jog reikės kažkaip sugyventi tokioje „kaimynystėje“. Tai skatina suprasti ir priimti naujoves, suteikiant joms tam tikrą įforminimą ir pavidalą, naudojantis neformalios komunikacijos formomis. Taigi, objektyviai žvelgiant, spartus naujovių plitimas, sukeldamas dalies visuomenės nerimastingumą, didina jos jautrumą inovacijoms ir skatina įvairias spėliones. Naujovių plitimas mažina neatsakytų klausimų sąrašą, tačiau pateikti atsakymai ir jų priėmimo, įsisąmoninimo sunkumai sudaro prielaidas šalia gyvuoti ir pseudomokslinei informacijai, kaip tarpinei, padedančiai įsisąmoninti tas naujoves.

Individo „nerimastingumas“

Nerimastingi, jautriai reaguojantys į menkiausius aplinkos poveikius žmonės dažniau aptarinėja ir perdavinėja gandus bei pseudomokslinę informaciją (Anthony 1973: 91). Pastaraisiais metais šis veiksnys susilaukė didelio tyrinėtojų dėmesio, pasirodžius vadinamiesiems „gandams nuo siuntėjo“. Šiuose ganduose in-

formuojama apie neigiamas pasekmes, kurias tariamai sukelia kai kurių maisto produktų vartojimas pvz., genetiškai modifikuoti augaliniai produktai (kviečiai). Kai kurie autoriai mano, kad tikėjimas gandais susijęs su latentiniu nerimastingumu, kurį skatina nepertraukiamas naujų technologijų skverbimasis į visas gyvenimo sritis, ypač į maisto produktų ir vaistų gamybą (Sapolsky 1986: 43).

Ryšys tarp individo nerimastingumo (temperamento ir emocinio įtarumo) ir pseudomokslinės informacijos perdavimo nėra tiesiaigis, greičiau vienas kitą veikiantys: gandai, skatindami nerimastingumą, ilgainiui tampa veiksnium, mažinančiu nerimastingumą (dėl naujos, vis patikimesnės informacijos gavimo). Kitaip tariant, gavus naują, patikimesnę mokslinę informaciją, nerimas dėl galimų negatyvių pasekmių sumažėja, o kartu sumažėja ir gandų plitimas.

Galima spėti, kad įvairių kultūrų atstovai nevienodai imlūs ir nevienodai linkę skleisti pseudomokslinę informaciją. Tai sietina ne tik su tautos charakterio ypatumais, temperamentu, bet ir su pseudomokslinės informacijos kultūra bei jos tradicijomis šalyje. Tačiau rimtesnių tyrinėjimų šia tematika, išskyrus bendrojo pobūdžio pastebėjimus (Lewis 2002:18), ligi šiol nėra.

Tikėjimas pseudomokslo teorijų teisingumu ir būtinumu

Jokia informacija apie įvykį ar reiškinį nėra galutinė ir dėl įvairių (objektyvių ir subjektyvių) priežasčių negali būti teisingai perduota. Ši aplinkybė sudaro prielaidas gyvuoti nuostatai, jog įvairios tuos reiškinius tyrinėjančios mokslo organizacijos ir institucijos visada turi ką nuo piliečių nuslėpti (nepasako visos tiesos, nes ji sukeltų nerimą), o šie norėtų sužinoti apie tai kuo daugiau. Pseudomokslinė informacija, kurią teikia įvairūs astrologai, parapsichologai, kaip tik savaip patenkina šį poreikį. Jų teikiama informacija remiasi spėlionėmis, nuojautomis, kurios neretai ilgainiui pasirodo buvusios ne be pagrindo. Be to, jos remiasi emociniu pasąmonės

lygmeniu, artimu masinio žmogaus suvokimui, todėl ši informacija lengvai priimama.

Kita vertus, plintanti pseudomokslinė informacija skatina reaguoti ir mokslo organizacijas bei institucijas, pateikti ir paskelbti daugiau objektyvios, moksliskai pagrįstos informacijos. Neretai pasirodo, kad spėlionėse būta ir dalis (tegu ir nedidelė) tiesos. Tai stiprina nuostatą, kad pseudomokslinės informacijos skleidėjai būtinai – pirmiausia kaip teisingesnės ir išsamesnės informacijos gavimo iš įvairių mokslo institucijų skatintojai.

Pseudomokslinės informacijos plitimas visuomenėje bei įvairiose socialinėse grupėse rodo, kad ji atlieka ir svarbias socialines funkcijas.

Pseudomokslinės informacijos socialinės funkcijos

Pseudomokslinė informacija paprastai orientuota į tam tikras socialines grupes arba konkrečius individus. Todėl šiuo požiūriu sąlygiškai galima būtų išskirti du funkcinius orientacinius tos informacijos lygius: grupės ir individo. Nepaisant skirtingos pseudomokslinės informacijos skleidimo orientacijos, jie atlieka tas pačias socialines funkcijas.

Pirma, padeda formuoti ir išsaugoti socialinį (tarp jų ir nacionalinį) tapatumą. Esmė ta, kad nors pseudomokslinės informacijos turinys pasiduoda transformacijai, tačiau kai kurios turinio detalės pasilieka nepakitusios. Viena iš tokių detalių – „mes“ ir „jie“ konstrukcija vienos grupės pranašumo kitos atžvilgiu kontekste. Platinama informacija apie socialinę (tautinę) grupę tampa savotišku jos atpažinimo ženklu. Šiuo aspektu pseudomokslinė informacija masinėje visuomenės sąmonėje padeda formuoti ir išsaugoti socialinės (tautinės) grupės tapatumą. Žmonės, dalyvaudami tokios informacijos priėmimo žaidime, jaučiasi esą komandos nariais, kurie žino daugiau, ir tai juos sutelkia. Pavyzdžiui, fašistinėje Vokietijoje skelbta pseudomokslinė teorija apie vokiečių arietiską kilmę ir tariamą žydų tautos nevi-

savertiškumą padėjo Hitleriui konsoliduoti visuomenę.

Antra, didina grupės vientisumą (homogeniškumą). Tai atsitinka tam tikro proceso dėka: grupės viduje vykstantys pseudomokslinės informacijos aptarimai padeda išsikristalizuoti bendrai pozicijai ir sumažinti individualių nuomonių skirtumus. Tai padidina grupės vientisumą (homogeniškumą). Kitaip tariant, žmonės, dalyvaudami priimančią tokią informaciją, jaučiasi esą komandos nariais, kurie žino „daugiau“ ir tai juos sutelkia.

Trečia, turi įtakos priimančiam sprendimui, kius įvairaus tipo (tarpgrupiniams ir tarptautiniams) konfliktams. Šiuolaikinių visuomenių konfliktuojančių pusių galimybes paveikti vienai kitą iš esmės apriboja tiek įstatymų rėmai, tiek visuomenės nuomonė. Netgi diktatoriai stengiasi vengti priemonių, kurios prieštarauja visuomenės nuomonei. Be to, dažnai konfliktai sprendžiami legitimizuojant visuomenės aktyse priimtinas priemones (pvz., referendumus, rinkimus). Dėl šios priežasties didėja reikšmė tokių poveikio formų, kurios galėtų padėti pakeisti didžiosios visuomenės dalies nuomonę apie iškilusį tarpgrupinį, tarptautinį ar tarpvalstybinį konfliktą, pakreipti ją vienai iš konfliktuojančių pusių naudinga kryptimi. Tokius pokyčius galima inspiruoti platinant tam tikrą informaciją ir teikiant visuomenei specialiai parinktus duomenis, kurie neatitinka mokslinių kriterijų, tačiau gana paveikūs. Jie platunami tiek per masines informacijos priemones, tiek ir neformaliosios komunikacijos kanalais. Šiuo atveju tampa itin svarbia priemone siekiant ne tik daryti įtaką, bet ir spartinti tam tikrų sprendimų priėmimą.

Ketvirta, pseudomokslinė informacija kartais padeda individui ir grupei siekiant savų tikslų. Pirmiausia tokia informacija gali būti sėkmingai panaudojama siekiant įsitikinti, kiek ginama teorija yra teisinga. Jei remiantis ta teorija negalima paneigti pseudomokslinių teiginių, vadinasi, ji neverta dėmesio. Taip pat pseudomokslinė informacija gali būti naudojama siekiant suklaidinti oponentą arba išpro-

vokuoti veiksmus, kurie būtų naudingi pseudomokslinės informacijos sklaidėjams.

Plačiai naudojasi pseudomoksline informacija ir verslo struktūros, pateikdamos į rinką naujas prekes ir produktus, kurie esą turi ypatingų savybių, jų poveikis vos ne stebuklingas, nors nėra jokių moksliniais tyrimais pagrįstų įrodymų.

Penkta, pseudomokslinė informacija aprūpina individą papildoma informacija iškilus neišsiaiškintoms ir pavojingoms situacijoms, tuo padidindama jo galimybes geriau susiorientuoti naujoje aplinkoje.

Patekęs į neišsiaiškintą ir pavojingą situaciją individas ne visada turi pakankamai tikslios, patikrintos informacijos, kaip reikia elgtis. Kita vertus, ne visada tokia informacija ir galima, nes kiekviena situacija yra unikali. Todėl natūralu, kad stengiamasi ieškoti papildomos informacijos, nors ir nepatikrintos, kuri leistų žmogui susiorientuoti naujoje aplinkoje. Tokią neformalią informaciją individui kaip tik ir siūlo pseudomokslininkai.

Tiesa, tokios informacijos poveikis individo elgesiui nėra vienareikšmis: jis gali tiek padidinti baimę bei sukelti paniką, tiek ir sumažinti baimę, numalšinti paniką. Taip pat gali padidinti įtampą visuomenėje ir sukelti sumaištį, netgi masines riaušes. (Prisiminkime JAV XX a. 5-ajame dešimtmetyje kilusį sąmyšį dėl tariamų ateivių išsilaipinimo jos teritorijoje).

Pseudomokslinės informacijos poveikis labai priklauso nuo dviejų dalykų – nuo ją skelbiančio asmens autoriteto ir jos turinio. Tai akivaizdžiai parodė E. Porterio atliktas JAV informacijos, susijusios su kontracetivinių preparatų naudojimo tariamomis negatyviomis pasekmėmis, tyrimas. Jis parodė, kad informacija apie negatyvias pasekmes, kuri buvo gauta iš pasitikėjimą keliančio šaltinio, privertė daugelį žmonių atsisakyti šių preparatų naudojimo. Tuo tarpu informacija apie pozityvius kontracetivikų vartojimo aspektus (nepriklausomai nuo informacijos šaltinio) nepadidino šio metodo naudojimo šalininkų skaičiaus (Porter 1984: 24).

Šešta, *pseudomokslinė informacija kaip priemonė, skatinanti mokslinius tyrimus ir diskusijas tarp tyrėjų, siekiant aiškiau apibrėžti problemą bei nustatyti optimalius jos sprendimo būdus*. Pseudomokslinė informacija, nors ir patraukli daliai žmonių, tačiau negali tenkinti visuomenės pažinimo poreikių. Tokios informacijos paplitimas visuomenėje skatina mokslo žmones aktyviau tyrinėti sritis, kurio mis domisi pseudomokslininkai, o apie gautus tyrimo rezultatus suprantomomis ir prieinamomis formomis pranešti visuomenei.

Taigi pseudomokslinė informacija visuomenėje atlieka įvairias ir gana svarbias socialines funkcijas. Tačiau pseudomokslinė informacija ir lieka pseudomoksline. Galima pasakyti ir taip: pseudomokslinė informacija kaip netikras pinigas – atrodo viliojančiai, bet neturi pirkimo galios. Nepaisant to, visais laikais buvo, yra ir bus pinigų padirbinėtojų, siūlančių savo paslaugas, nes visada buvo ir bus lengvatikių. Taip pat bus ir smalsuolių, nepatenkintų esamais aiškinimais ir ieškančių vis naujos papildomos informacijos apie įvairius įvykius ar reiškinius.

Nepaisant mokslo pažangos laimėjimų, kurie yra tapę svarbiais žmonių veiksmų akstinais, pseudomokslinė informacija yra gana paplitusi visuomenėje. Jai imlios visos socialinės grupės ir sluoksniai. Tai rodo neabejotiną jos gyvybingumą. Tad kurgi slypi tokio gyvybingumo ir gajumo šaknys?

Pseudomokslinės informacijos gajumo priežastys ir plitimo veiksniai

Pseudomokslinė informacija yra gana dinamiškas ir kontroversiškas reiškinys. Jame sugyvena priešingi dalykai:

- šalia tikslios informacijos pateikiama nemažai nepatikrintos, miglotos, apeliuojančios į aliuizijas ir pan.
- tiksli informacija iškraipoma, sureikšminant antraeilus dalykus, pateikiama neadekvačių pavidalu.

Ši prieštaringa dvilypė pseudomokslinės informacijos kokybė turi savas priežastis. Galima būtų išskirti trejopo pobūdžio priežastis: 1) gnosiologines; 2) psichologines; 3) sociologines.

Gnosiologinės priežastys. Pažinimas yra nuolatinis procesas, kurio metu vyksta pasipildymas vis nauja, iš įvairių šaltinių gaunama informacija. Nepatvirtinta informacija dar nereiškia, kad ji nepatikima ir dėl to atmestina. Gali būti, kad šiandien jos negalima patikrinti dėl objektyvių priežasčių (esamo žinių ir galimybių lygio). Tačiau tai nereiškia, kad to padaryti nebus galima ateityje. Pažinimas yra „aiškinimosi“, „lukšteni-mosi“ procesas einant tiesos link. Taigi tai kelias. Tam tikrame šio kelio etape gauti rezultatai tik pažymi šį etapą. Tai tėra tarpinis, o ne galutinis rezultatas. Nepatikrinta informacija taip pat skelbia apie reiškinį, kurį mes norime pažinti ir suprasti.

Spėlionėmis, nemoksliniais pagrindais grindžiama nepatikrinta informacija kaip tik dar labiau skatina mus greičiau tai daryti ir kritiškiau vertinti savo laimėjimus (nebūti savimi patenkintais ir dėl to prarasti savikritiškumą). Juolab kad tiesa – tai ne rezultatas, o procesas (ėjimas jos link). Vykstant šiam procesui, visokia informacija turi teisę gyvuoti. Taip pat ir abejotina, nepatikrinta. Savo ruožtu jos buvimas leidžia geriau suvokti patį reiškinį. Kita vertus, kiekvienoje nepatikrintoje informacijoje yra dalis tiesos. Taigi ir pseudomokslinėje informacijoje jos yra. Jeigu to nebūtų, tai sveikas protas tokią informaciją automatiškai atmestų ir visiškai nepriimtų. Deja, taip nėra. O jeigu tokia informacija neatmetama, vadinasi, joje slypi šiek tiek tiesos. Tai – *pseudomoksl-o tiesa*. Žinoma, kad ji labai nekonkreči, miglota, nieko neteigianti ir neneigianti, o tik sakanti, rodanti ir nereikalaujanti būti priimta. Gal todėl ir atrodo visai nepavojinga. Tačiau būtent tokiam silpnume ir slypi jos magiška galia. Ji ne tik traukia dėmesį, bet ir kreipia mūsų pastangas ieškoti vis naujų ir labiau argumentuotų atsakymų į dar neatsakytus klausimus.

Psichologinės priežastys. Žmogaus prigimtyje slypi noras dalytis informacija. Toji informa-

cija gali būti labai įvairi. Lygia greta kiekviename žmoguje slypi stiprus noras sužinoti paslaptį, t. y. žinoti daugiau nei kiti, nei įprasta manyti ir šitaip patenkinti savo smalsumą. Todėl esami aiškinimai visada atrodo nepakankami ir skatina ieškoti papildomos informacijos „iš šalies“. „Paslapčių medžioklė“ visada padaro žmones draugais. Nenuostabu, kad parapsichologai, astrologai ir jų „teorijos“ bei reiškinių aiškinimai taip traukia žmones. Jie siūlo „paslapties paviešinimą“ ir visą tiesą, kuri atrodo gana paprasta ir beveik kiekvienam prieinama. Gavęs „papildomos“ informacijos žmogus taip pat norės ją pasidalyti su kitais. Žinoma, kažką pridėdamas ir nuo savęs. Taigi jis taps ir tos „tiesos“ kūrėju. Kitaip tariant, bus ne tik stebėtojas – klusnus mokslinės tiesos perėmėjas. Taigi pseudomokslinė informacija suteikia žmogui daugiau laisvės ir mažiau išpareigojimų. Mokslinės tiesos nesilaikymas gresia sankcijomis, tuo tarpu pseudomokslinės informacijos priėmimo ar nepriėmimo atveju tokių sankcijų nėra.

Sociologinės priežastys. *Esmė ta, kad perduodama patikrinta mokslinė informacija visada savyje turi elementų, kuriuos sureikšminas, jie gali tapti pretekstu pseudomokslinėms spėlionėms.*

Egzistuoja universalus reiškinys – kiekvienos mokslinės mokyklos atstovai (kaip socialinė grupė) turi savus prioritetus, kuriuos yra linkę ginti. Taigi neišvengiamai iškyla tam tikrų akcentų prioritetai, kurie gali būti gerokai sureikšminti. Savo ruožtu tai skatina interpretacijas, kurios tolimos mokslui, bet gali būti mielos „ausiai“ ir skatinti spėlionių skleidėjus išmesti į informacijos paslaugų rinką savo „produktą“. Tokį šansą būti pastebėta ir priimta turi kiekviena informacija. Taip pat ir pseudomokslinė.

Tiesa, ne visi tokią situaciją linkę toleruoti. Netruksta bandymų kontroliuoti pseudomokslinės informacijos sklidimą. Kontrolės idėja taip pat turi gilius šaknis. Įvairiose šalyse periodiškai rodomos pastangos įvesti negatyvias sankcijas prieš pseudomokslinės informacijos platintojus. Tačiau nėra jokių duomenų, įrodančių jų taikymo efektyvumą.

Pagrįstai kyla klausimas: kur slypi pseudomokslinės informacijos gyvybingumo šaknys?

Pirma. *Galima spėti, kad to gyvybingumo šaknys slypi šio fenomeno dvilypume.* Pseudomokslinėje informacijoje vienu metu sugyvena priešingi dalykai – tiesa ir melas. Nėra paprasta praveisti aiškią ribą tarp minėtųjų dalykų ir gyvenime. Ar ne todėl pseudomokslinė žinija tokia gyvybinga ir patraukli, nes joje, kaip ir gyvenime, nėra aiškių ribų, o vertybes – kas vertinga, tikra atskirti taip pat nėra paprasta ir lengva.

Kita vertus, pseudomokslinė informacija neturi savo veido, ji daugiaveidė, todėl nenusakoma. Nepasižymėdama konkretumu, ji kartu kelia nerimą ir smalsumą. Šitaip sužadina mūsų fantaziją ir atvirumą interpretacijoms, taip atliepia ir palaiko žmogiškojo kūrybiškumo aspiracijas.

Antra. *Pseudomokslinę informaciją palaiko ir maitina mūsų nuolatinis troškulus gauti papildomos informacijos, kuo visapusiškiau pažinti reiškinį.* Priimdami informaciją, mes naudojames „dviejų raktų principu“. Gauta oficialioji informacija iš oficialių šaltinių visada kelia tam tikrų abejonių, nes jos kūrėjai, pateikdami ją visuomenei, turi savų interesų ir tikslų. Skirtis ir nepasitikėjimas tarp mokslo institucijų ir visuomenės visada buvo, yra ir bus. Taip pat visada bus siekis gauti „papildomos“, nors ir nepatikrintos, informacijos apie teikiamą informaciją (t. y. informacijos apie informaciją). Kitaip tariant, naudotis „abiem raktais“, aiškinantis informaciją.

Tačiau pseudomokslinė informacija ir lieka pseudomokslinė, ji kaip netikras pinigais – atrodo viliojančiai, bet neturi pirkimo galios. Nepaisant to, visais laikais buvo, yra ir bus tokios informacijos skleidėjų, nes visada buvo, yra ir bus lengvatikų. Taip pat ir smalsulių, kurių netenkina esami aiškinimai, vis ieškančių naujos papildomos informacijos ir pasirengusių nekritiškai priimti siūlomą naują, nors ir moksliškai nepagrįstą informaciją.

Išvados

1. Pseudomokslinė informacija suprantama kaip pastanga patenkinti visuomenėje egzistuojantį poreikį, pateikiant paprastą, bet moksliniais tyrimais neparemtą atsakymą į individui ir visuomenei rūpimą klausimą.
2. Pseudomokslinės informacijos atsiradimą ir plitimą visuomenėje lemia objektyvios priežastys. Pirma, informacijos trūkumas visuomenei reikšminga tema. Antra, informacijos trūkumas konkrečiam individui svarbia tema. Trečia, spartus mokslo ir technikos laimėjimų plitimas ir skverbimasis į įvairias gyvenimo sritis, kurių supratimas reikalauja tinkamo neformalaus „įforminimo“, t. y. pateikimo tam tikru pavidalu, kurį iš dalies ir teikia pseudomokslinė žinia.
3. Pseudomokslinės informacijos gyvavimą lemia tai, kad ji visuomenėje atlieka svarbias socialines funkcijas. Pirma, padeda formuoti ir išsaugoti socialinį (kartu ir nacionalinį) tapatumą. Antra, didina grupės vientisumą (homogeniškumą). Trečia, daro įtaką priimamiems sprendimams, kilus įvairaus tipo (tarpgrupiniams ir tarptautiniams) konfliktams. Ketvirta, pseudomokslinė informacija kartais padeda individui ir grupei siekti savų tikslų. Penkta, pseudomokslinė informacija aprūpina individą papildoma informacija iškilus neaiškioms ir pavojingoms situacijoms, tuo padidindama jo galimybes geriau susiorientuoti naujoje aplinkoje. Šešta, pseudomokslinė informacija – priemonė, skatinanti mokslinius tyrimus ir diskusijas tarp tyrėjų, siekiant aiškiau apibrėžti problemą ir nustatyti optimalius jos sprendimo būdus.
4. Pseudomokslinės informacijos „gyvavimas“ šalia oficialios ir patikrintos mokslinės informacijos ir visų sluoksnių bei socialinių grupių didesnis ar mažesnis paveikumas rodo jos prieštarą galią ir gajumą. Šio gajumo šaknys slypi, viena vertus, šio fenomeno dvilypume, čia sugyvena priešingi dalykai – tiesa (moksliskai patikrinti teiginiai) ir spėlionės, grindžiamos nuojauta ir moksliskai nepatikrintais faktais. Kita vertus, ji palaiko ir mūsų nuolatinis trošku-

lys papildomos ir vis naujesnės, nors ir ne visai patikimos, informacijos, siekiant kuo geriau ir visapusiškiau pažinti mus supantį pasaulį bei jo reiškinius. Tenkindama šį poreikį pseudomokslinė informacija kartu skatina mokslo tyrėjų didinti pastangas, siekiant moksliskai pagrįstų atsakymų ir pateikti juos visuomenei atvira, suprantama ir prieinama forma.

Literatūra

- Achiezer, A. S. *Россия: критика исторического опыта*. T. 3. Москва.
- Allport, G. W.; Postmann L. 1947. „An Analysis of Rumor“. *Public Opinion Quarterly* 10: 501–517.
- Anthony, S. 1973. „Anxiety and Rumor“. *Journal of Social Psychology* 89: 91–98.
- Bergman, J. R. 1993. *Discreet Indiscretions. The Social Organization of Gossip*. New York: Aldine De Gruyter.
- Handelmann, D. 1999. *Gossip in Encounters*. New York.
- Lewis, R. D. 2002. *Kultūrų sandūra: Kaip sėkmingai bendrauti su kitų tautų ir kultūrų atstovais*. Vilnius: Alma Littera.
- Necka, E. 2003. *Inteligencja. Geneza. Struktura. Funkcje*. Gdansk: Gdanskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Nkpa, N. K. U. 1977. „Rumors of Mass Poisoning“ in Biafra. *Public Opinion. Quarterly* 41: 332–346.
- Porter, E. G. 1984. „Birth Control Discontinuance as a Diffusion Process“. *Studies in Family Planning* 15: 20–29.
- Rosnow, R. L. 1988. „Rumor as communication“. *Journal of Communication* 38: 501–517.
- Sapolsky, H. M. 1986. *Consuming Fears*. New York: Basic Books.
- Shibutani, T. 1966. *Improvised News: Sociological Study of Rumor*. Indianapolis.
- Смелсер, Н. 1994. *Социология*. Москва: Феникс.

PSEUDO-SCIENTIFIC INFORMATION: REASONS OF SPREAD AND PREMISES OF VITALITY

Valdas Pruskus

The phenomenon of pseudo-scientific information, the reasons of its spread and premises of its vitality are discussed in the paper. Pseudo-scientific information is understandable as an attempt to suit a demand, which exists in society, while providing a simple answer to a question, which an individual or society is concerned about, and that answer is not sustained by scientific research. It is showed that the rise and spread of pseudo-scientific information in society are conditioned by objective reasons. Firstly, the lack of information concerning a subject which is significant for society. Secondly, the lack of information for a particular individual (social group) concerning a substantial subject. Thirdly, fast spread of scientific and technical inventions and penetration of technological innovations into various spheres of life the understanding of which demands an appropriate informal “processing”, i.e. it demands provision in an appropriate form, which is partly provided by pseudo-scientific knowledge. The existence of pseudo-scientific information is determined by the fact that it performs important social functions in society. The existence of pseudo-scientific information by official certified scientific information and the fact, that all social groups are affected to a larger or lesser extent, show its ambivalent power and vitality. On the one part, the roots of its vitality lie in the duality of this phenomenon, where opposite things coexist in a strange way – the truth (scientifically verified propositions) and speculations which are based on intuition rather than on scientifically verified facts. On the other part, it is maintained by our permanent wish to get an additional and fresher information, though not totally reliable, while seeking to know universally and better the world around us and its phenomena. While meeting this requirement, a pseudo-scientific information stimulates researchers both to enhance their attempts to reach scientifically based answers and to present them to society in an open, understandable and available form.

Keywords: science, pseudo-science, pseudo-scientific information, social functions of information, social groups, society.

Įteikta 2006-01-16; priimta 2006-02-22